

ПЕРШОДЖЕРЕЛА З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

ОЛЬВІЯ В ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ І ЛАТИНСЬКИХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ

М. В. Скржинська

Ольвія поряд із Пантикапесом частіше інших давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я згадується в античній літературі. Ці відомості досі не перекладено на українську мову за винятком розділів з «Історії» Геродота¹. Більше того, записи античних авторів про Ольвію всі разом ніколи не видавались. Найповніше вони зібрані й витлумачені в книжці В. В. Латишева, що вийшла понад сто років тому². Ми доповнили зведення В. В. Латишева витягами з промови псевдо-Демосфена «Проти Лакріта» й «Риторики» Філодема.

За давньою традицією переклади уривків творів античних письменників подаються у хронологічному порядку відповідно до часу життя автора. При цьому порушується історична хронологія, тому що записи в багатьох творах походять з давніх джерел, що не збереглися. Наприклад, автори перших століть нашої ери мовлять про давно минулі події: Макробій згадує про звільнення рабів під час облоги Ольвії Зопіріоном, полководцем Олександра Македонського, а Діоген Лаєрський і Плутарх пишуть про діяльність уродженців Ольвії Біона й Сфера, філософів елліністичної доби.

Перша згадка про Ольвію, що збереглась в античній літературі, належить «батькові історії» Геродоту. Він повідомив про заснування цієї колонії мілетцями й описав події, що відбувались у місті в першій третині V ст. до н. е. Час виникнення Ольвії зазначено в набагато пізнішому творі. Скориставшись втраченими нині джерелами, невідомий автор II ст. до н. е. склав «Землепис», свосвідний віршований шкільний підручник з географії ойкумени.

У XVII ст. при публікації цього тексту вчені помилково приписали його Скімну Хіоському, тому тепер твір видається під найменням псевдо-Скімна. У ньому йдеться про те, що Ольвію було засновано під час «мідійського володарювання» і вона називалась також Борисфеном. Обидва ці повідомлення потребують певного коментаря.

Під «мідійським володарюванням» мається на увазі не період розквіту Мідійського царства наприкінці VII — початку VI ст. до н. е., а друга половина VI ст. до н. е., коли після підкорення Кіром Мідії вона увійшла до складу Персії. З тієї пори історію персів стали розглядати як продовження історії Мідії, а тому в давньогрецькій літературі персів постійно називали також мідянами, а греко-перські війни іменували мідійськими.

Для адекватного розуміння текстів давніх авторів слід пам'ятати про дві різні приналежності топоніма Борисфен і етноніма борисфеніт. Всі вони, левна річ, походять від гідроніма Борисфен, античної назви Дніпра. Спочатку топонім Борисфен виник як назва найдавнішої грецької північнопри-

чорноморської колонії на острові Березань, заснованої в другій половині VII ст. до н. е. Дніпро-Бузький лиман вважався в давнину гирлом Борисфена, і греки називали своє поселення так само, як і ряд інших колоній на Понті в гирлах великих річок (Істрія, Тіра, Фасис). Через кілька десятиріч на березі Гіпаніса (Південного Бугу) поблизу його злиття з Борисфеном було закладено нове місто Ольвію³, в найменні якого відбилися побажання щастя й процвітання новій колонії. Подібну назву греки дали й іншим своїм колоніям, що з'явилися приблизно в той самий час на о-ві Сардинія і на південному узбережжі сучасної Франції.

Як свідчать знайдені при розкопках монети й написи, Ольвія була єдиним офіційним найменням грецької колонії на Гіпанісі; проте у літературних пам'ятках це місто постійно називається Борисфеном. Лише у «Землеописі» Мели збереглась заснована на якомусь давньому джерелі вірна вказівка на два різних міста в Нижньому Побужжі — Борисфен та Ольвія.

Борисфен, що увійшов до складу Ольвійського поліса, швидко втратив значення самостійної колонії, та в усній практиці приїжджих з інших еллінських держав, а далі й у літературі центральне місто Нижнього Побужжя продовжувало називатися Борисфеном. Це була набагато виразніша назва, бо Ольвія існувало кілька в різних частинах грецької ойкумени. У словнику Стефана Візантійського перелічено дев'ять міст з такою назвою, причому автор відзначає, що частина з них була перейменована, напевне, для того, щоб мати оригінальну назву.

Все це пояснює, чому навіть Геродот та Діон Хрисостом, які відвідали Ольвію й чули, що її мешканці називали себе ольвіополітами, все ж таки пишуть про місто Борисфен та його жителів — борисфенітів, розраховуючи на слухачів і читачів, яким була відомішою остання назва міста. Через це у творах більшості давніх авторів помилково написано, що Ольвія лежить на Борисфені. Але навіть свідчення очевидців, таких як Геродот і Діон, не давали відповіді на питання про точне місцезнаходження міста на Гіпанісі. Й лише академік Паллас, який добре знався на античній літературі, у 1794 р. під час подорожі нещодавно приданими до Російської імперії землями, знайшов і описав руїни Ольвії поблизу с. Парутино на правому березі Південного Бугу.

Інше значення етноніма борисфеніт запропоноване Геродотом (IV, 18). Історик повідомив, що ольвіополіти називали так скіфське плем'я, що мешкало на берегах Дніпра. Таким чином, у Північному Причорномор'ї і в інших грецьких містах етнонім борисфеніт мав різний смисл.

Майже всі свідчення про грецькі колонії на узбережжі Скіфії збереглися у авторів, які ніколи там не бували й запозичили свої відомості, часом у перекрученому вигляді, з втрачених нині джерел. Лише двічі Ольвія описана очима очевидців, при тому видатних письменників. Перший, «батько історії» Геродот, у середині V ст. до н. е. вибрав це місто опорним пунктом для ознайомлення зі Скіфією. Другий — знаменитий оратор Діон Хрисостом (Златоуст), побував тут наприкінці I ст. н. е., коли задумав написати працю про гетів і збирався з Ольвії помандрувати до їхньої країни.

У своїй «Історії» Геродот не мав наміру описувати будь-яку з грецьких колоній на Понті, а називав ці добре відомі еллінам міста як географічні орієнтири. Такими є його згадки про Ольвію, використані для характеристики місцезнаходження й розмірів Скіфії, якій історик присвятив головну частину IV книжки своєї праці. Для ілюстрації негативного ставлення скіфів до чужих релігій Геродот записав новелу про скіфського царя Скіла; її дія розгортається в Ольвії, й сама оповідь створена мешканцями міста. Таким чином, історик зберіг рідкісний зразок фольклору ольвіополітів.

У новелі відбилися деякі риси зовнішнього вигляду міста та його мешканців. Ми дізнаємось, що на початку V ст. Ольвію оточували стіни з баштами, а через міську браму пропускали лише тих, кого хотіли мешканці міста. Як і в будь-якому іншому грецькому полісі, у центрі містилась площа (агора), де зосереджувалось торговельне й суспільне життя. Сюди постійно приходили всі ольвіополіти, і в цій юрбі любив бувати Скіл, який добре засвоїв мову та звичаї еллінів. Тут всі розмовляли грецькою, одягались в еллін-

ський одяг, шанували грецьких богів. Зокрема, вулицями міста проходили вакхічні процесії, в яких побажав взяти участь Скіл.

Важливо відзначити, що Геродот засвідчив не лише спілкування ольвіополітів зі скіфами взагалі, а й з їх конкретними царями Аріапіфом і Скілом, які правили у першій третині V ст. до н. е. Історик відзначив не зовсім ясну функцію посередника, якого скіфські царі вибирали з середовища ольвіополітів. Збереглося ім'я Тімна, що служив у цій якості Аріапіфу.

Після Геродота згадки про Ольвію в античній літературі зустрічаються досить часто, але всі письменники, за винятком Діона Хрисостома, приділяють місту незначну увагу. Місцезнаходження його описують майже всі автори, що характеризують Понт Евксінський. Побіжні зауваження про Ольвію зустрічаються у творах таких енциклопедично освічених людей як Арістотель, Філодем, Діоген Лаертський, Макробій.

Арістотель пише про любов нероб дивитись на вистави фокусників і слухати дивовижні оповіді приїжджих із Борисфена й Фасиса. Це свідчить, що в IV ст. до н. е. звіди досить часто приходили кораблі до Афін. Для афінян це були міста на краю ойкумени, звідки доходили свідчення про маловідомі екзотичні народи і країни. У розповідях моряків було багато фантастичних вигадок, поєднаних з вірою, що у землях, які лежать за Понтом, мешкають, наприклад, міфічні амазонки й гіперборей.

Інше свідчення IV ст. до н. е. — промова псевдо-Демосфена «Проти Лакрита» вказує на торговельні зв'язки Афін та Ольвії. Корабель, що йшов з Афін, повинен був привезти до Північного Причорномор'я вино з Менди. Знахідки амфор Менди в Ольвії підтверджують це рідкісне писемне повідомлення.

В елліністичну добу Ольвія була великим портом. Про це пише Страбон (VII, 3, 17), але не відзначає, що в його час це не відповідало дійсності. Адже на початку нашої ери місто лежало в руїнах після розгрому, заподіяного військом гетів. Колишня слава ольвіополітів, що вважались прекрасними мореплавцями, відбилась у віршах Філодема, який подібно до Страбона, знав про Ольвію з невідомих нам елліністичних джерел.

Жалюгідне становище міста через півтора століття після гетьського розгрому описане в «Борисфенітській промові» Діона Хрисостома. Він відвідав Ольвію у 95 р. н. е., а через кілька років розповів про місто й бесіди з його мешканцями своїм співвітчизникам в малоазійському місті Прусі. Як було заведено в ораторів того часу, промова починалась з ефектного опису або цікавого оповідання, за яким йшли роздуми. Борисфенітська промова, подібно до Евбейської, однієї з найвідоміших промов Діона, починається автобіографічним вступом.

Оратор яскраво оповідає, як він відвідав далеку грецьку колонію. Опис Ольвії та її мешканців передус двома філософським частинам промови. Спочатку Діон за бажанням ольвіополітів розповідає про влаштування й управління різних полісів (розд. 18—23), а в другій частині — про божественне світовлаштування, на прохання ольвійського шанувальника Платона Іерононта.

Діон пояснив, що він прибув до Ольвії на кораблі, маючи намір звіди «пробитися через Скіфію до гетів, щоб побачити на власні очі, що там робиться». Історія Ольвії також становила інтерес для Діона, тому що її минуле було пов'язане з навалою гетів. Про гетьський розгром міста, що стався приблизно за 150 років до відвідин оратора, він сам згадав у «Борисфенітській промові» (розд. 4) і, ймовірно, зі слів ольвіополітів докладніше описав про подію у своєму втраченому історичному дослідженні про гетів. Тепер про нього відомо лише за посиланнями в «Гетіці» Іордана. Й донині «Борисфенітська промова» є єдиним джерелом про спустошення Ольвії гетами, а також про відбудову міста за бажанням сусідів-варварів, які терпіли через те, що в цьому районі через відсутність грецької гавані припинилась морська торгівля з Грецією, в якій вони мали потребу.

Діон Хрисостом точніше за інших античних авторів, серед яких було чимало географів, оповідаючи про місцезнаходження Ольвії, пояснив своїм слухачам, що, хоча місто називають Борисфеном, воно лежить на Гіпанісі трохи

вище мису Гіпполая на протилежному березі. Цей гострокутний і кам'янистий мис вклинюється немов корабельний ніс поміж гирлами Борисфена й Гіпаніса. Це порівняння Гіпполаєвого мису відзначене ще Геродотом (IV, 53), і, напевне, протягом століть побутувало в мові ольвіополітів.

Унікальними є відомості Діона про заболоченість Дніпро-Бузького лиману в перші століття нашої ери. Вчені пов'язують це явище з понтійською трансгресією, що почалася в той час, внаслідок якої опинились під водою береги в нижній течії Гіпаніса й Борисфена. Повідомлення ж Діона про солеварні поблизу Ольвії перегукується із записами Геродота про відкладення солі в гирлі Дніпра (IV, 53). Продаж солі, ймовірно, був одним з важливих предметів торгівлі Ольвії, оскільки Діон відзначив, що її купує «більшість варварів, а також греки й скіфи, що мешкають у Херсонесі Таврійському».

Ольвія наприкінці I ст. займала, за словами оратора, невеликий обшир порівняно з тим, що колись посідало місто, так що деякі оборонні башти опинились далеко за ним. Недбало споруджені будинки тіснились поміж баштами старої міської стіни; їх оточувала невисока й неміцна стіна з воротами, що замикались під час майже щоденних нападів варварів. При наближенні варварів над стінами підносився бойовий знак, що сповіщав мешканців про небезпеку. З цього повідомлення можна зробити висновок, що ольвіополіти організували на одній з башт постійний пункт спостереження за навколишніми степами. Все чоловіче населення перебувало в постійній готовності до битви. Про бідність міста свідчили не лише його малі розміри та скромні житла, а й пошкоджені, так і не відновлені статуї богів у храмах і надгробки на некрополі. Те ж саме стосувалось і торгівлі. Сюди привозили погане вино й неякісні товари, та й вивезти звідти, за словами ольвіополітів, не можна було нічого доброго.

Такі збіднілі й зменшені в розмірах еллінські міста Діон зустрічав не лише на окраїні грецької ойкумени. Оратор згадує, що у Фівах після їх зруйнування була заселеною лише невелика частина міста, і серед руїн стояла єдина відновлена статуя Гермеса, якого особливо шанували місцеві жителі (VII, 121). У місті на острові Евбей частина землі всередині міських стін була зайнята посівами й пасовиськами; мешканці влаштували в гімнасії орне поле й пасли худобу на ринковій площі біля будинку міської ради та інших державних будівель (VII, 38).

Діон зобразив у своїй промові двох ольвіополітів: гарного молодого воїна Каллістрата й мудрого старця Ієросонта. Вигляд красеня Каллістрата з рисами обличчя іонійського типу вписується до міркувань про прекрасних філософів, громадян, юнаків, що постійно зустрічаються у Хрисостомі. Зображення ольвіополітів має певні риси ідеалізації, характерні для оратора, що любив перебільшувати принади простого життя на зразок предків. Однак Діон зробив це, відштовхуючись від реальних фактів. Йому приносить задоволення вигляд бородатих і довговолосих ольвіополітів, які нагадували героїв Гомера. З ольвійських рельєфів римського часу видно, що ольвіополіти дійсно носили довге волосся та бороди. Милуючись Каллістратом, оратор відзначає риси саме іонійського типу, що могли зберегтись у ольвіополітів від предків. У той же час, в іншій промові (№ 21) він славить найбільш визнаний беотійський тип краси.

Імена ольвіополітів відповідають їхньому виглядові і можуть видатися навмисне вигаданими оратором: Каллістрат — «прекрасний воїн», а Ієросонт — складене з прикметників «священний» і «здоровий». Та археологічні матеріали підтверджують достовірність слів Діона. Перше ім'я було поширене в Греції, а друге — рідкісне. Проте в написах Ольвії ім'я Ієросонт (IOSPE I², № 32, 76, 63, 201; HO № 87) трапляється частіше, ніж Каллістрат (IOSPE I², № 201).

Вигляд Каллістрата на коні в скіфських шароварах, короткому плащі, з довгим мечем відповідає зображенням вершників на ольвійських надгробних рельєфах; але по чорній колір одягу можна дізнатись лише з цієї промови. Інші ж риси зовнішнього вигляду деяких ольвіополітів засвідчені лише Діоном. Таким був громадянин, який голів вуса й бороду, бажаючи сподобатись римлянам і викликаючи презирство співгромадян, що не визнавали

цієї моди. Поряд з деякими пам'ятками матеріальної культури це свідoctво Діона відбиває перші кроки проникнення Риму до Ольвії. В усьому іншому Діон змальовує суто грецьку культуру міста. Воно управлялось радою, що збиралась біля храму Зевса, жителі розмовляли грецькою мовою, хоча й з провінційним акцентом. Ольвійські поети складали вірші на зразок давньої елліністичної поезії, а деякі громадяни читали Платона.

Спеціально відзначена Діоном виключна любов ольвіополітів до Гомера, який оспівав подвиги Ахілла, а також подав відомості про два храми цього героя, цілком узгоджується з археологічними джерелами, що підтверджують значно поширене в Ольвії шанування Ахілла. Водночас, виключне шанування Гомера ольвіополітами надміру імпонувало ораторові, який схилився перед поетом. Відома промова Діона, повністю присвячена Гомерові (№ 53), а героями іншої (№ 55) він обрав Гомера й Сократа як зразки, гідні наслідування.

Загалом відомості про Ольвію посідають досить скромне місце в античній літературі. Адже інтерес до невеликого провінційного міста на півночі ойкумени, природно, був невеликим, а твори місцевих письменників, якщо такі й існували, безповоротно втрачені. Більшість давніх авторів мовить хіба що про географічне становище Ольвії, і в цьому плані серед міст Північного Причорномор'я її роль є винятковою.

З кінця VI ст. до н. е. греки наносили Ольвію на географічні мапи й згадували у практичних керівництвах з мореплавства. Ще іонійські географи вважали її центром узбережжя Скіфії, а потім протягом усієї античності географи у Північному Причорномор'ї брали саме Ольвію як пункт, через який робились виміри ойкумени. Меридіан проводили через Ольвію Ератосфен і Гіппарх, що заклали підвалини географії, як науки, слідом за ними в цій якості Ольвію згадували такі авторитетні письменники як Страбон і Птолемей. Не випадково Ольвію включено до так званих довідкових видань — «Природнича історія» Плінія, що стала першою античною енциклопедією, і до одного з найдавніших відомих нам словників Стефана Візантійського.

Геродот, Страбон, Пліній, Птолемей входили до досить вузького кола давніх авторів, яких завжди читали освічені європейці, навіть у темні століття середньовіччя. Тому пам'ять про Ольвію після її зникнення в IV ст. н. е. безперервно зберігалась до нового часу. Користуючись вказівками античних письменників, вчені знайшли давнє городище й уже тривалий час проводять на ньому розкопки. Відомості античних авторів у поєднанні з багатими археологічними матеріалами надають можливість відтворити історію й культуру одного з найдавніших міст на території України.

Примітки

¹ Переклад А. О. Білецького опубліковано в журналі «Археологія» № 3-4 за 1991 р.

² Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. Див. також відповідні уривки у зведенні В. В. Латышева «Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе». — СПб., 1893—1894.

³ Це прикметник «щаслива» або «багата», узгоджений із словом місто (поліс), що в грецькій мові належить до жіночого роду.

Витяги з творів античних письменників із згадками Ольвії та ольвіополітів

ГЕРОДОТ (480—425 рр. до н. е.). ІСТОРІЯ.

IV, 17. Від гавані борисфенітів, — адже вона знаходиться в самій середині узбережжя всієї Скіфії, — від неї першими живуть калліпіді, які є елліно-скіфами.

IV, 18. Скіфів-землеробів елліни, які мешкають поблизу річки Гіпаніс, називають борисфенітами, а себе ольвіополітами.

IV, 24. Про цих плішивих (аргіппеїв) і про племена, що живуть перед ними, є ясні відомості, тому що до них добираться дехто із скіфів, у яких

неважко довідатися, а також у еллінів, як із гавані Борисфена, так і з інших понтійських гаваней.

IV, 53. Там, де Борисфен тече недалеко від моря, з ним зливається Гіпаніс, впадаючи в той самий лиман. Земля, що знаходиться між ними, має форму корабельного носа¹ й називається мисом Гіпполая; на ньому збудовано святилище Деметри, а напроти святилища живуть борисфеніти².

IV, 76. Як я чув від Тімна³, довіреної особи Аріапіфа, Анахарсис⁴ був з батьківського боку дядьком Ідантірса⁵, царя скіфів.

IV, 78. У Аріапіфа, царя скіфів, серед інших синів був Скіл⁶... Будучи царем скіфів, Скіл зовсім не був задоволений скіфським способом життя, але набагато більше був схильний до еллінських звичаїв унаслідок виховання, яке він одержав. Робив він таке: кожного разу, як приводив військо скіфів до міста борисфенітів (борисфеніти ці говорять, що вони мілетяни) і приходив до них, Скіл залишав військо у передмісті, а сам входив у середину за міську стіну і зачиняв браму. Знявши з себе вбрання, він надягав еллінський одяг. У ньому він ішов на центральну міську площу без охоронців та іншого супроводу. Брамуну ж охороняли, щоб ніхто із скіфів не побачив його в тому одязі. І у всьому іншому він вів еллінський спосіб життя й приносив жертви богам за еллінським звичаєм. Провівши так місяць або більше часу, він ішов геть, одягнувши скіфське вбрання. Так він робив часто; він збудував будинок у Борисфені й одружився там з місцевою жінкою.

IV, 79. Коли ж судилося трапитися з ним нещастю, воно сталося з такої причини. Він побажав бути посвяченим у таїнства Діоніса Вакхічного. Коли він збирався приймати посвячення, було йому найбільше знамення.

Як я згадував трохи раніше, був у нього в місті борисфенітів будинок, розкішній, великий, навколо якого стояли сфінкси й грифи з білого каменю. У цей дім бог кинув блискавку, і дім повністю згорів. Скіл же, не зважаючи на це, здійснив обряд посвячення.

Скіфи зневажають еллінів за вакхічну несамовитість. Вони говорять, що не личить вигадувати бога, який приводить людей у безумство. Коли Скіла було присвячено Вакхові, якийсь борисфеніт став глузувати над скіфами, говорячи: «Ви, скіфи, осміюєте нас за те, що ми приходимо у вакхічну несамовитість і в нас вселяється бог. Тепер це божество вселилося й у вашого царя, і він у вакхічному шаленстві безумствує під впливом бога. Якщо ви мені не вірите, слідуєте за мною, і я вам покажу». Послідували за ним старійшини скіфів, і борисфеніт, провівши їх таємно, помістив на башті. Коли Скіл прийшов із священною процесією, і скіфи побачили його у вакхічній несамовитості, вони вважали це великим нещастям. Зійшовши з башти, вони повідомили всьому військові про побачене.

АРІСТОТЕЛЬ (384—322 рр. до н. е.). Фрагмент із утраченого твору, цитата з якого збереглась у творі Афінея (fr. 83 Rose).

(Афінські) оратори-демагоги весь день проводять у марних заняттях, відвідуючи вистави фокусників або терсвенячи з прибулими на кораблях із Фасиса⁷ або Борисфена.

ДЕМОСФЕН. ПРОМОВА «ПРОТИ ЛАКРІТА»⁸. Написана між 351—349 рр. до н. е. XXXV, 10.

Андрокл із дема Сфетт і Навсікрат із дема Каріст⁹ надають позику в 3.000 драхм сріблом фаселіотам¹⁰ Артемідору й Аполлодору для торговельної поїздки з Афін у Менду або Скіону¹¹ й звідти на Боспор, якщо побажають, лівим боком Понта до Борисфена і назад до Афін.

ПСЕВДО-СКІМН (II ст. до н. е.). ЗЕМЛЕОПИС

Вірші 804—811. При злитті рік Гіпаніса й Борисфена збудовано місто, яке раніше називалось Ольвією, а потім знову назване еллінами Борисфеном. Це місто заснували мілетяни під час мідійського володарювання¹². Воно відстоїть від моря на 240 стадій угору течією ріки Борисфен.

ФІЛОДЕМ (I ст. до н. е.). РИТОРИКА

II, 55. Що було більш ганебним, чи мовчати, якщо говорить Ісократ... чи проводити час на суші, коли фінікієць і борисфеніт плывуть хвилями, чи прожити у безпеці приватною особою, якщо воює Фемістокл?¹³

СТРАБОН (63 р. до н. е.— 23 р. н. е.). ГЕОГРАФІЯ

I, 4, 1. Коли Гіппарх¹⁴ складає карту небесних явищ для окремих населених пунктів, то він користується тими відстанями, які одержав Ератосфен¹⁵ внаслідок вимірів на меридіані між Мерос¹⁶, Александрією й Борисфеном.

I, 4, 3—4. Яка ж розумна людина може прийняти за істину його (Ератосфена) відстань від Борисфена до паралелі Фули¹⁷ ... на підставі чого Ератосфен виводить, що відстань від паралелі, що проходить через Фулу, до паралелі через Борисфен дорівнює 11500 стадій, я не бачу.

II, 1, 12—13. Якщо паралель, що перетинає Візантію¹⁸, є тією самою, що перетинає Массілію¹⁹ (як встановив Гіппарх на підставі свідчення Піфсея²⁰), і якщо меридіан через Візантію той самий, що проходить через Борисфен (що Гіппарх також приймає), якщо він також приймає твердження про те, що відстань від Візантії до Борисфена дорівнює 3700 стадіям, тоді це число стадій буде й числом стадій від Массілії до паралелі, що перетинає Борисфен... Оскільки паралель, що перетинає Борисфен, за словами Гіппарха, відстоїть від екватора на 34000 стадій, то залишиться 25200 стадій на відстань від паралелі, яка відділяє жаркий пояс від помірнього, до паралелі, що перетинає Борисфен і океанський берег Кельтики.

VII, 3, 17. Якщо пропливти угору Борисфеном 200 стадій, то буде однойменне з рікою місто; це місто називається також Ольвією, є великим портом і засноване мілетянами.

МЕЛА (I ст. н. е.). ЗЕМЛЕОПИС

II, 6. Борисфен впадає до моря поблизу грецьких міст Борисфеніда й Ольвії.

ПЛІНІЙ СТАРШИЙ (23—79 рр.). ПРИРОДНИЧА ІСТОРІЯ

IV, 82-83. У 120 милях від Тіри — ріка Борисфен, а також озеро²¹, плем'я²² і місто, що мають ту саму назву; місто відстоїть від моря на 15 миль, з давнини носить ім'я Ольвіополіс²³ і Мілітополіс²⁴... Деякі автори переказують, що Пантікап зливається з Борисфеном нижче від Ольвії, точніші ж твердять, що з Борисфеном зливається Гіпаніс.

ДІОН ХРИСОСТОМ (середина I — початок II ст.). БОРИСФЕНІТСЬКА ПРОМОВА. XXXVI.

1. Мені довелося відвідати місто Борисфен улітку²⁵; я приїхав туди морем після міся мотечі з батьківщини²⁶, маючи намір, якщо буде можливо, пробратися через Скіфію до гетів²⁷, щоб побачити на власні очі, як там живуть люди. І ось одного разу близько полудня я бродив берегом Гіпаніса: адже саме місто одержало свою назву від ріки Борисфен, тому що вона гарна й широка, але лежить воно на Гіпанісі (там же, де знаходиться нинішнє місто, було засноване й перше поселення) — трохи вище мису, що називається мисом Гіпполяя, лише на протилежному березі; (2) цей мис, гострокутний і кам'янистий, вклинюється, наче корабельний ніс²⁸; поміж гирлами обох рік; ріки, починаючи від цього місця, утворюють лиман, що тягнеться до самого моря приблизно на 200 стадій; ширина обох рік, разом узятих тут теж не менша цього. Більша частина лиману заболочена, і при відсутності вітру в ній панує повне затишшя, наче в стоячих водах... (3). Весь навколишній берег болотистий і поріс густим очеретом і деревами; навіть і в самому лимані росте багато дерев; вони схожі на шогли суден, і недосвідчені корабельники часом збивались зі шляху, приймаючи їх за кораблі й тримаючи на них курс. Тут же знаходиться безліч солеварень, де закуповує сіль більшість варварів, а також греки й скіфи, що живуть у Херсонесі Таврійському.

4. Місто борисфенітів за своєю величиною вже не відповідає своїй колишній славі, виною тому постійні війни та руйнування. Адже це місто, збудоване дуже давно, у самій гушавині варварських племен і при тому, мабуть, найбільш войовничих, постійно зазнає нападів і не раз було захоплене ворогами. Останнє і найстрашніше зруйнування воно пережило близько ста п'ятидесяти років тому. У ту пору гети захопили і це місто, і багато інших по лівому березі Понта до самої Аполлонії... (5)...

Однак борисфеніти після зруйнування свого міста знову, зібравшись разом, заселили його, напевне, за бажанням скіфів, які хотіли вести торгівлю з греками, що приїздили до цієї гавані; коли місто стало безлюдним, греки перестали заїздити до нього, тому що у них не стало земляків, у яких вони

б могли зупинитись; а самі скіфи не вважали за можливе, та й не змогли побудувати торговельну пристань за грецьким зразком.

6. Про те, що місто довелося відбудувати після зруйнування, свідчить погана побудова будинків, а також і те, що все місто тісниться на невеликому обширі. Воно прибудоване до частини старої міської стіни, на якій уціліло ще кілька башт, але ні величі, ні могутності вони місту не надають. Уся ділянка поміж баштами заповнена будинками, так щільно притиснутими один до одного, що між ними навіть проходів не залишається. Їх оточує невисока стіна, ненадійна і неміцна.

Ще кілька башт стоять дуже далеко від нинішнього поселення, так що навіть важко уявити собі, що вони належали до цього самого міста. Такими є явні сліди руйнувань, а також і те, що в храмах немає жодної цілої статуї богів — всі вони пошкоджені, як і зображення на надгробках.

7. Так ось, як уже я сказав, у той день я здійснював прогулянку, і мене догнали, вийшовши з міста, кілька мешканців Борисфена, — вони робили це нечасто. Потім повз нас промчав верхи Каллістрат, що прискакав звідкись із-за міста; але, від'їхавши недалеко, він зійшов з коня, доручив його своєму супутникові й підійшов до мене досить благоприсойно, тримаючи руки під плащем; на поясі у нього висів довгий меч — звичайна зброя вершників, він носив шаровари, взагалі був одягнений по-скіфському, а на плечі в нього був накинутий короткий легкий чорний плащ, як прийнято у борисфенітів; вони воліють одягатися у все чорне, ймовірно, слідуючи прикладові одного скіфського племені — «меланхленів» ("чорних плащів"), які, на мою думку, одержали цю назву від греків.

8. Каллістратові було близько вісімнадцяти років, він був дуже гарний, високий на зріст і мав у собі багато рис іонійського типу. Про нього говорили, що він хоробрий у бою, і що він переміг уже багатьох сарматів, одних убив, інших узяв у полон. Він живо цікавився й ораторським мистецтвом, і філософією, так що навіть хотів пуститися у плавання разом зі мною. За все це він користувався великою повагою серед своїх співгромадян, — утім, почасти й за свою красу: шанувальників у нього було багато. Цей звичай — любов до юнаків — борисфеніти успадкували від корінних уродженців своєї грецької метрополії...

9. Знаючи, що Каллістрат дуже любить Гомера, я завів з ним бесіду про цього поета. Щоправда, всі борисфеніти мають до нього особливу пристрасть, напевне тому, що вони самі і в наш час є войовничими, а, можливо, й завдяки їхній глибокій повазі до Ахілла; вони шанують його надзвичайно і збудували йому храми — один на острові, названому його ім'ям, інший у місті. Тому вони ні про кого іншого, крім Гомера, нічого й слухати не хочуть. І хоча самі вони розмовляють по-грецькому не зовсім вірно, оскільки вони живуть серед варварів, але «Іліаду» майже всі знають напам'ять.

10. І ось я жартома спитав Каллістрата: «Який поет, на твою думку, кращий, Гомер чи Фокілід²⁹?» — Він відповів із сміхом: «Цього другого поета я не знаю навіть на ім'я, та й ніхто із тутешніх жителів, я думаю, про нього нічого не знає. Нікого іншого, крім Гомера, ми й за поета не вважасмо; але проте вже немає тут людини, яка б його не знала. Про нього одного згадують наші поети в своїх творах, вони виголошують його вірші на будь-який випадок і завжди, коли ми готуємся до бою, надихають ними війська; кажуть, у таких випадках у Лакедемоні співали пісень Тиртея. Всі ці співаки є сліпими і, на їх думку, неможливо стати поетом, не будучи сліпим...»

(15) Але зараз давай розглянемо те, що сказав Фокілід: мені здається, що він чудово висловився стосовно влаштування міста. — «Будь ласка, зроби це, — мовив Каллістрат, — адже всі, кого ти тут бачиш, дуже хотіли б послухати тебе; для того вони й зібрались тут біля ріки, хоча на душі у них не дуже спокійно; адже ти, напевне, знаєш, що вчора опівдні скіфи вчинили набіг, кількох стражів, що загавилися, вбили, а інших, як видно, захопили у полон. Ми ще нічого точно не дізналися, тому що скіфи вже встигли умчати досить далеко від міста і при тому в протилежному напрямку».

16. Справа дійсно стояла саме так: міська брама була вже дуже міцно зачинена і на стіні було піднято бойовий знак. Однак всі присутні були та-

кими любителями послухати промови, настільки греками до самих кісток, що майже всі мешканці міста, вже озброєні, збіглись сюди й хотіли послухати те, що я буду говорити.

І я, замилуваній їхнім завзяттям, сказав:— «Якщо хочете, може, ми підемо до міста й сядемо де-небудь? Адже на ходу не всі зможуть почути те, про що ми будемо бесідувати: тим, хто знаходиться позаду, слухати незручно, адже вони, проштовхуючись ближче, заважають і тим, хто стоїть попереду». (17) Ледве я мовив це, як всі кинулись до храму Зевса, де вони звичайно збирались на раду. Найстаріші й найбільш шановані громадяни сіли в коло на сходах, а вся юрба стояла біля храму — перед ним був великий відкритий майдан. Будь тут філософ, це видовище надало б йому величезного задоволення; всі вони виглядали точнісінько як ті давні греки, яких описує Гомер, довговолосі й бородаті; серед них був лише один голений, і за це всі його засуджували й ненавиділи; казали, що він додержується цього звичаю неспроста, а щоб підлеститися до римлян і показати, що він їм друг; таким чином, кожний міг бачити, наскільки таке обличчя с ганебним і ні в якому разі не личить чоловікам.

18. Коли всі затихли, я сказав, що вони, мешканці давнього грецького міста, вірно чинять, бажаючи послухати про влаштування й управління міст...

24. Я хотів розвивати далі мою основну думку, коли один із присутніх перервав мене гучним вигуком. Він був найстарішим серед них усіх і користувався величезною повагою, але слова його були дуже скромними: «Не вважай, чужоземець,— мовив він,— грубим і варварським вчинком те, що я перервав тебе і завадив тобі продовжувати твою промову. У нашому краю це, звичайно, не прийнято, тому що в нас бракує філософських бесід, і кожний може слухати промови багатьох ораторів про будь-яку річ; але для нас прямо таки можна вважати чудом те, що до нас приїхав ти; (25) адже звичайно до нас приїжджають люди, які тільки за назвою греки, а справді ще більші варвари, ніж ми самі; це — купці й дрібні торгаші; привозять вони нам різне ганчір'я і погане вино, та й від нас не вивозять нічого путнього. Але тебе, напевне, сам Ахілл прислав до нас із свого острова³⁰; ми дуже раді слухати все, про що б ти не говорив. Однак ми думаємо, що ти недовго пробудеш із нами, та й не бажаємо цього,— ми хочемо, щоб ти якомога скоріше у доброму здоров'ї повернувся до себе додому! (26). Але оскільки ти в своїй промові торкнувся божественного світопорядку, то я відчуваю, наче мене підносить угору якась божественна сила, і бачу, що й всі присутні тут пориваються почути мову саме про цей предмет; бо все, що ти сказав, здалося нам прекрасним і цілком достойним цієї теми, це якраз те, про що ми більше від усього хотіли б почути. Що ж стосується глибокого знання філософії, то ми, певна річ, ним не володіємо, але, як ти знаєш, ми — любителі Гомера, а дехто з нас — шоправда, нечисленні,— і Платона; до них можеш зарахувати й мене: я часто читаю його твори, наскільки мені це приступно».

ПЛУТАРХ (46—120 рр.). ПОРІВНЯЛЬНІ ЖИТТЄПИСИ. КЛЕОМЕН

23 (2). Повіdomляють, що Клеомен 31 ще юнаком познайомився з вченням філософів завдяки борисфеніту Сферу³², що приїхав до Лакедемона і багато часу приділяв бесідам з хлопчиками та юнаками. Цей Сфер був одним з найздібніших учнів Зенона³³ китийця; він, напевне, полюбив Клеомена за його природну мужність і розпалив у ньому честолюбство.

32 (11). Потім Клеомен звернувся до виховання молоді при найдіяльнішій допомозі й підтримці Сфера.

АРРІАН (II ст.). ПЕРІПЛ ПОНТА ЕВКСІНСЬКОГО.

31. Еллінське місто під назвою Ольвія збудоване вище гирла Борисфена.

ПТОЛЕМЕЙ (II ст.). ГЕОГРАФІЯ

III, 5, 4. Всередині країни в річкових долинах лежать міста: по річці Борисфену Ольвія або Борисфен — 57° — 49°.

ДІОГЕН ЛАЕРТСЬКИЙ (кінець II — початок III ст.). ПРО ЖИТТЯ, ВЧЕННЯ Й ВИСЛОВИ ЗНАМЕНИТИХ ФІЛОСОФІВ

IV, 7. Біон був родом борисфеніт; хто були його батьки і чим він займався, поки не звернувся до філософії,— про це він сам розповів Антигону³⁴:

... "Батько мій — вільновідпущеник, з тих, хто ліктем носа витирає (це означало, що він був торговцем солоною рибою), родом борисфеніт. Ї було у нього не обличчя, а розпис по обличчю, — знак хазяйської жорстокості. Мати моя під стать такій людині: взяв він її за дружину прямо з блудилища. Батько мій одного разу прокрався і був проданий в рабство разом із нами. Мене, молодого й гоного, купив один ритор. Потім він помер і залишив мені все майно. Насамперед я спалив всі його твори, а потім нашкрябав грошей, приїхав до Афин і зайнявся філософією.

ЮЛІЙ КАЛІТОНІЙ (III ст.). АНТОНІН ПІЙ

9. Антонін Пій³⁵ послав до Понта допомогу ольвіюполітам проти тавроскіфів, і так переміг тавроскіфів, що вони змушені були дати заложників ольвіюполітам.

АММІАН МАРЦЕЛЛІН (IV ст.). ІСТОРІЯ

XXII, 8, 40. На лісистих берегах Борисфена лежить місто Борисфен.

МАКРОБІЙ (кінець IV — початок V ст.). САТУРНАЛІЙ

I, 11, 33. Під час облоги Зопіріона³⁶ борисфеніти змогли витримати облогу ворога тому, що звільнили рабів, дали права громадянства іноземцям і змінили боргові зобов'язання.

СТЕФАН ВІЗАНТІЙСЬКИЙ (V ст.). СЛОВНИК ОПИСУ ПЛЕМЕН

Борисфен — місто й річка Понта в області Мсотійського озера і ріки Та-наїса... на захід (від них) є еллінське місто, колонія мілетан, яку інші називають Борисфеном, а самі мешканці — Ольвією (вона лежить проти Гіпполаєвого мису), що його утворюють Борисфен і Гіпаніс. Громадянин-борисфеніт, жіночий рід *borysthenitis* утворюється не від назви міста, а річки. Ольвія ... друге місто з такою назвою в Понті³⁷.

Примітки

¹ Описуючи Гіпполаїв мис, Діон Хрисостом (XXXVI, 2) також вдається до порівняння з корабельним носом. Напевне, це порівняння народилось і продовжувало існувати у середовищі ольвіюполітів багато століть. Внаслідок змін, що трапились за останні 2000 років, сучасний мис Станіславський вже не нагадує високий ніс античного судна.

² Тут і далі у Геродота й інших авторів маються на увазі мешканці Ольвії. Лише у 18 розділі IV книги «Історії» Геродота у «Природничій історії» Плінія (IV, 82) під борисфенітами розуміється скіфське плем'я.

³ Ольвіюполіт Тімн мав не грецьке, а карійське ім'я. Це пояснюється тим, що Мілет, метрополія Ольвії, лежав у малоазійській області Карії.

⁴ Анахарсис, скіф царського роду, жив у середині VI ст. до н. е. Він відвідав Елладу й став героєм численних грецьких новел про мудрого, не зіпсованого цивілізацією, варвара.

⁵ Ідантіре очолював військо скіфів, яке в 512 р. до н. е. вигнало з своєї країни персидського царя Дарія.

⁶ Аріатіф і Скіл правили в першій третині V ст. до н. е.

⁷ Фасис — місто в гирлі річки Ріоні в Східному Причорномор'ї.

⁸ Ця промова, включена до рукопису промов Демосфена, на одностайну думку сучасних дослідників, належить не знаменитому ораторові, а комусь з його сучасників.

⁹ Сфетти і Каріст — назви демів (округ), на які поділялись Афіни.

¹⁰ Фаселіда — місто на узбережжі Малої Азії.

¹¹ Менда й Скіона — міста на півострові Халкідіка, що славились виробництвом вина.

¹² Це сдине, що збереглося, писемне свідчення про час заснування Ольвії в другій половині VI ст. до н. е.

¹³ У цій частині «Ригоріки» філософ сперечається з думкою Арістотеля, котрий вважав, що треба самому братися до справ, які інші використовують для досягнення власних цілей. Арістотель почав удосконалювати форму своїх творів, розуміючи, яке велике враження справляють майстерно складені промови Ісократів. Поряд із знаменитим полководцем Фемістоклом Філодом знайде тут фінікійця й борисфеніта як видатних мореплавців.

¹⁴ Гіппарх — астроном і математик середини III ст. до н. е.

¹⁵ Ератосфен (276—196 рр. до н. е.) — автор знаменитих у давнину географічних праць.

¹⁶ Мероє — область у Ефіопії.

¹⁷ Фула — острів у Північному морі, що вважався крайньою північною точкою Землі.

- ¹⁸ *Візантій* — грецька колонія на території сучасного Стамбула.
- ¹⁹ *Массилія* — грецька колонія на території сучасного Марселя.
- ²⁰ *Пифей* — мореплавець і географ IV ст. до н. е.
- ²¹ *Йдеться* про Дніпро-Бузький лиман.
- ²² *Пор.* Геродот IV, 18.
- ²³ *Назва* Ольвіополіс підтверджується написом на уламку амфори VI ст. до н. е., на пізніших латинських написах і монетах читається Ольвія, що стала загальноживиною скороченою назвою міста.
- ²⁴ *Буквально* «мілетське місто». Напевне, це ніколи не була офіційна назва, а в такому найменні відбився факт заснування міста мілетцями. За свідченням Геродота, у середині V ст. ольвіополіти ще відчували себе мілетцями.
- ²⁵ *Літо* 95 р. н. е.
- ²⁶ *Імператор* Доміціан у 82 р. вигнав Діона з Італії й позбавив його права жити у рідному місті Прусі. Імператор Нерва відмінив розпорядження Доміціана й Діон повернувся до Прусії. Там близько 100 р. він виступив з «Борнісеїтською промовою».
- ²⁷ *Гети* — північнофракійські племена, що мешкали поблизу Дунаю. В античній літературі відомі, починаючи з «Історії» Геродота (IV, 93—96, 118).
- ²⁸ *Пор.* прим. 4.
- ²⁹ *Фоклід* — поет другої половини VI ст. до н. е.
- ³⁰ *Ахіллія* острів або Левка — сучасний о. Зміїний. Греки вірили, що душа героя жила на цьому острові. З VI ст. на острові знаходився широко відомий храм Ахілла.
- ³¹ *Діоген* Лаертський, який докладніше за інших авторів охарактеризував філософські твори Сфери, називає його боспорянином. За існуючими тепер відомостями неможливо вирішити, хто правий — Плутарх чи Діоген.
- ³² *Зенон* — засновник стоїчної філософської школи в III ст. до н. е.
- ³³ *Антигон* Гонат, македонський цар, правив з 283 до 239 р. до н. е. Він був покровителем філософа Біона.
- ³⁴ *Римський* імператор Антонін Пій правив з 138 до 161 р.
- ³⁵ *Облога* Ольвії Зопіріоном, полководцем Олександра Македонського, відбувалася в 331/330 р. до н. е.
- ³⁶ *Словник* Стефана належить вже до ранньовізантійської доби. Його відомості, як і записи інших авторів V—VI ст. (анонімний автор «Землеопису», Іордан «Гетика»), не містять вже нічого нового про Ольвію, що на той час вже перестала існувати.